

תפילת שחרית לאחר ד' שעות

מיכאל רמז

א. הסוגיה ודברי הראשונים

במשנה ר"פ תפילת השחר (ברכות כו ע"א) איתא: "תפלת השחר עד חצות, ר' יהודה אומר עד ד' שעות". ובגמ' אמרו: "ורמינהו מצותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום (ורואים מכאן שזמן תפילה הוא עם הנץ החמה)? כי תניא ההיא לותיקין, דא"ר יוחנן ותיקין היו גומרים אותה (את ק"ש) עם הנץ החמה (אבל זמן תפילה הוא עד חצות או עד ד' שעות). וכ"ע עד חצות ותו לא, והאמר רב מרי בריה דרב הונא בריה דר' ירמיה בר אבא אמר רבי יוחנן טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתים, שחרית מתפלל במנחה שתים? כולי יומא מצלי ואזיל, עד חצות יהבי ליה שכר תפלה בזמנה, מכאן ואילך שכר תפלה יהבי ליה, שכר תפלה בזמנה לא יהבי ליה", ע"כ. ולגבי מחלוקת ר' יהודה ורבנן נפסקה ההלכה (כו ע"א) כר' יהודה, מהא דתנן בעדויות (פ"ו מ"א): "רבי יהודה בן בבא העיד וכו' ועל תמיד של שחר שקרב בארבע שעות".

וכתב הר"ף (יח ע"א בדפיו), אחר שהביא את הסתירה מהמשנה לברייתא דותיקין, וז"ל: "אבל כולי עלמא לדברי רבנן עד חצות. ואף על גב דליתא לדרבנן דאמרי עד חצות, היכא דטעי וצלי לאחר ארבע שעות שכר תפלה יהבו ליה שכר תפלה בזמנה לא יהבו ליה", עכ"ל. וכ"כ הרא"ש¹ (פ"ד סי' א). ולכאורה משמע מדבריהם דדוקא היכא דטעה יכול להתפלל אחר ד' שעות, אבל אם עבר והתפלל לאחר ד' שעות לא יהבי ליה אפילו שכר תפילה בעלמא. וכן כתב בהדיא הראב"ן (סי' קסז) וז"ל: "תפילת השחר עם הנץ החמה כוותיקין. ומיהו אם הזיד ולא התפלל מתפלל עד ד' שעות וד' בכלל ויצא ידי תפילה, לאחר ד' עליו נאמר מעוות לא יוכל לתקון. ואם טעה ולא התפלל שחרית, במנחה מתפלל שתים אם לא נזכר עד המנחה, ומיהו אם נזכר קודם מתפלל", עכ"ל. ומבואר בדבריו שבמזיד א"א להתפלל אחר ד' שעות, ועליו נאמר "מעוות לא יוכל לתקון".

אולם הרמב"ם (הל' תפילה פ"ג ה"א) כתב וז"ל: "ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע עד חצות היום יצא ידי חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה

1. הרא"ש כתב "אבל כ"ע סברי כרבנן עד חצות". ואינו מובן, דמלשון זה משמע דאף לר"י הזמן הוא עד חצות. ואפשר שזו טעות דפוס, וצריך לומר "לרבנן", וכמו שהוא בר"ף. אולם אפשר שאכן ר"י מודה לחכמים בדיעבד על כל פנים, וכדלקמן בביאור לשונות הראשונים.

בזמנה", עכ"ל. ומבואר בדבריו דאפילו אם עבר והתפלל אחר ד' שעות יהבינן ליה שכר תפילה שלא בזמנה. וכ"כ המאירי (כו ע"א ד"ה נחלקו בגמ') וז"ל: "והמשך זמנה עד ד' שעות ועד בכלל, כלומר זמנה עד סוף שעה רביעית, מכאן ואילך אין כאן תפלה בעונתה, אלא שמכל מקום עד חצות אעפ"י ששהה במזיד חייב הוא עליה, וכן אף מחצות ואילך חצי שעה", עכ"ל. וכ"פ ריא"ז בפסקיו (פ"ד ה"א) וז"ל: "ונראה בעיניי שאם לא התפלל תפלת השחר עד ארבע שעות מתפלל והולך עד חצות ויש לו שכר תפלה, אבל אין לו שכר תפלה בזמנה הואיל והתפלל אחר ד', כמבואר בקונטרס הראיות", עכ"ל.

אכן, כאשר נבוא לדקדק בדברי הראשונים הללו נראה לכאורה שישנה מחלוקת נוספת בתוך שיטות הראשונים. דהנה מלשונות הר"ף, הרא"ש והרמב"ם משמע דדוקא בדיעבד אם התפלל נותנים לו שכר תפילה, אבל לכתחילה אין מורים להתפלל לאחר ד' שעות, ואפילו בשוגג. אבל מלשונות הראב"ן, המאירי וריא"ז משמע שמי שלא התפלל בשוגג לראב"ן, ולמאירי וריא"ז אפילו במזיד, מורים לו להתפלל גם לאחר ד' שעות. וכן כתב רבנו חיים בן עטר בספרו ראשון לציון (כח ע"א ד"ה ושל מוספין) וז"ל: "ושניא האי דינא מתפלת מד' שעות ואילך דהתם לא אורינין ליה להתפלל כל דיעבור ד' שעות אלא דלעביד תשלומין, אלא דוקא אם עבר והתפלל יצא והכי דייק לשון הרמב"ם", עכ"ל. אולם נראה שאין הכרח לדקדק כן, משום שגם לגבי ק"ש כותב הרמב"ם (הל' ק"ש פ"א ה"א) וז"ל: "ואם אחר וקרא אחר שעלתה השמש יצא ידי חובתו שעונתה עד סוף שלוש שעות ביום למי שעבר ואחר", עכ"ל. וודאי שמורים למאחר לקרוא עד שלוש שעות שהרי פירש שזו עונתה, אף שנקט "ואם אחר וקרא" ולא "ואם אחר יקרא", וה"ה הכא.

דעה נוספת בסוגיה היא דעת רס"ג (בסידורו עמ' לא), שכתב וז"ל: "ומי שלא היה יכול להתפלל תפלת שחרית עד סוף השעה הרביעית, לא יתפלל בחמשית ולא בששית ולא בחצי הראשון של השביעית מפני ששעתים וחצי האלה אינן זמן התפלה, אלא ימתין עד תחלת החצי השני של השעה השביעית ויתפלל אז שתי תפלות", עכ"ל. ורואים מדבריו שהוא לא קיבל את חידושם של הר"ף ויתר הראשונים שאפשר להתפלל לאחר ד' שעות. וכן הביא המאירי (שם ד"ה וכל שהתפלל) וז"ל: "ויש אומרים שאין מתפללים תשלומין הואיל ועבר זמנה עד שיגיע תפלה אחרת ויהא עסוק בתפלה", עכ"ל. ובאמת צריך ביאור, מנין לראשונים הנ"ל שניתן להתפלל תפילת שחרית גם אחרי ד' שעות, אחר שנפסק כר' יהודה.

ב. הסברים לדברי הראשונים**תירוצו הראשון של הב"י**

כתב הב"י (סי' פט) וז"ל: "ונראה שלמדו כן מדפריך בגמרא אהא דתנן תפלת השחר עד חצות ותו לא, והאמר רבי יוחנן טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתים, שחרית מתפלל במנחה שתים. ומשני כוליה יומא מצלי ואזיל, עד חצות יהבי ליה שכר תפילה בזמנה, מכאן ואילך שכר תפילה יהבי ליה שכר תפילה בזמנה לא יהבי ליה. דמשמע מהכא שאע"פ שעבר זמן התפילה כוליה יומא יהבי ליה שכר תפילה, דלא גרע קודם חצות לרבי יהודה מאחר חצות לכולי עלמא", עכ"ל. וביאור דבריו הוא, דכשם שאמר רי"ח שמי שטעה ולא התפלל שחרית מתפלל במנחה שתים ומשלים את תפילת שחרית שהחסיר, כ"ש שלפני זמן מנחה יהיה אפשר להשלים את תפילת שחרית שהחסיר. ונראה שהבין שמה שכתב הר"ף "היכא דטעי וצלי", שאין הכוונה שאם טעה והתפלל אחר ארבע שעות יצא, אלא אפילו לכתחילה מורים לו להתפלל בזמן זה, ואינו צריך להמתין עד מנחה. וה"ה דיכול להתפלל עד שש ומחצה ולא רק עד חצות, דכוליה יומא מצלי ואזיל.

אולם כבר הבית יוסף עצמו העיר שתירוץ זה טוב רק לרי"ף וסיעתו, שאמרו שאפשר להתפלל אחר ד' שעות דוקא אם אחר בשוגג. אולם לרמב"ם וסיעתו שאמרו דאף בעבר והתפלל אחר ד' שעות יצא קשה, דאי מדברי רי"ח ותפילת תשלומין ילפינן, הא אמרינן דתפילת תשלומין הוא דוקא בשוגג, אבל במזיד לא (ברכות כו סע"א).

תירוצו השני של הב"י

בגלל הקושיה הזו כתב הב"י תירוץ שני לדין זה, וז"ל: "ולפיכך נראה לומר וכו' מדאמרי רבנן עד חצות ילפינן לה כי היכי דלא נשוי כל כך פלוגתא בין רבי יהודה ורבנן וכו', ממעטינן בפלוגתייהו דלכולי עלמא מד' שעות עד חצות שכר תפילה יהבי ליה בין בשכח בין בהזיד, אלא דלרבי יהודה לא יהבי ליה שכר תפילה בזמנה ולרבנן יהבי ליה שכר תפילה בזמנה", עכת"ד. ונראה לומר לשיטתו, שהגמרא אמרה שהמשנה מדברת בשכר תפילה בזמנה ובזה נחלקו ר' יהודה וחכמים, אבל לגבי עיקר התפילה לא נחלקו, ומודה ר' יהודה לרבנן שיצא יד"ח תפילה עד חצות. והביא ראיה לדבריו מדברי הרשב"א (כו ע"א סד"ה איבעיא להו), שכתב לגבי תפילת התשלומין וז"ל: "ומיהו דוקא בזמן תפלה, לפי שכיון

שהוא זמן תפלה והוא עסוק בתפלתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפלותיו, אבל שלא בזמן תפלה לא, עכ"ל. ולמד ממנו הב"י שדוקא אם הוא זמן תפילה אפשר להתפלל תשלומין, אבל שלא בזמן תפילה א"א להתפלל תשלומין, וא"כ א"א להתפלל תפילת תשלומין שלא בזמן מנחה. וע"כ הסיבה שאפשר להתפלל לאחר ד' שעות היא משום שר' יהודה מודה לרבנן שאפשר להתפלל עד חצות. אולם לפי זה א"א להתפלל שחרית בין חצות לשש ומחצה, משום דזמן שחרית עבר וזמן מנחה עדיין לא הגיע להתפלל תשלומין.

קושיית הפרישה והב"ח לתירוץ הב"י ויישובה

והאחרונים הקשו על תירוץ השני של הב"י מס' קושיות, אולם לענ"ד ניתן ליישב את קושיותיהם. הפרישה (אות ב) והט"ז (סק"א) הקשו דהגמרא אמרה "כוליה יומא מצלי ואזיל", ואי כדברי הב"י שבין שש לשש ומחצה א"א להתפלל, אין זה נכון שכוליה יומא מצלי ואזיל.

אולם נראה שאפשר לתרץ את דברי הב"י בשני פנים. אפשרות ראשונה להסביר את הב"י היא ע"פ דברי המג"א (סק"ה). דהרמ"א כתב: "ואחר חצות אסור להתפלל תפלת שחרית", וכתב עליו המ"א וז"ל: "ואחר חצות וכו'. עד שיגיע זמן מנחה ויתפלל מנחה שתים, דבאמת זמן מנחה מתחיל אחר חצות, עכ"ל, ומקורו מדברי הגמ' (יומא כח ע"ב) "צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי", יעו"ש. ולפי דבריו אפשר היה לומר שמה שאמרה הגמ' "כוליה יומא מצלי ואזיל" הוא מדינא דכל היום הוא זמן תפילת שחרית, אולם כיון שמתחילת זמן מנחה צריך להקדים מנחה לשחרית, וחכמים אסרו להתפלל מנחה קודם שש ומחצה, א"א להתפלל תשלומי שחרית מיד לאחר חצות. ובאמת הדבר נתון במחלוקת ראשונים, דדעת הרי"א ז' שזמן תפילת מנחה מתחיל מיד בחצות, וכמ"ש (שם ה"ב) וז"ל: "ומן הדין (הוא) [היה] ראוי להתפלל תפלת המנחה מתחלת שבע שעות וכו', אלא לפי שאין בני אדם בקיאים לכיון השעות אמרו חכמים משש שעות ומחצה ולמעלה", עכ"ל. אולם המאירי (כו ע"ב ד"ה טעה) כתב וז"ל: "טעה ולא הגיע עדיין זמן תפלה הסמוכה לה אעפ"י שעבר זמן תפלה הראשונה, כגון שכח של שחרית ועבר חצות ולא הגיע לחצי שעה שביעית, מתפלל של תשלומין תחלה, אחר שלא הגיע זמן האחרת כמו שכתבנו", עכ"ל, ומשמע שזמן תפילת המנחה מתחיל מחצי שעה שביעית בלבד.

אולם בדעת הב"י נראה שקשה לומר כן, משום שהב"י כתב בתירוץ הראשון שאפשר להתפלל תפילת שחרית עד שש ומחצה, ואם זמן תפילת מנחה היה

מתחיל לדעתו מתחילת שעה שישית היה צריך להתפלל רק עד חצות ולא יותר². לכן נראה יותר לומר אפשרות אחרת, שכאשר הגמ' אמרה "כוליה יומא מצלי ואזיל" אין כוונתה לומר כל היום ממש, אלא שגם אחרי חצות אפשר להתפלל, אף שבאמת אין זה כולל את הזמן שבין שש לשש ומחצה. וכמו שמסתבר לומר בדעת ר"י שא"א להשלים תפילת שחרית אלא עד פלג המנחה שאז הוא זמן תפילת מנחה, אבל לאחר מכן שעבר זמן שתי תפילות א"א להשלים למ"ד שא"א להשלים שתי תפילות.

קושיית הב"ח והט"ז לתירוץ הב"י ויישובה

קושייה נוספת הקשו הב"ח (אות ב) והט"ז (שם), דלפי הב"י קושיית הגמ' "וכ"ע עד חצות ותו לא" היא מעצם דברי רי"ח שניתן להתפלל שחרית גם אחרי חצות. אלא שאם כן לא מובנת קושיית הגמ', דניתן לומר דשאני כאשר הוא עוסק בתפילה אחרת, אבל שלא בזמן שהוא עוסק בתפילה אחרת א"א להתפלל לאחר חצות. אלא ע"כ הקושייה היא מדלא קאמר רי"ח "טעה ולא התפלל עד חצות" אלא "טעה ולא התפלל שחרית", ש"מ שגם לאחר חצות ניתן להתפלל, ודלא כדברי הב"י שאחר חצות א"א להתפלל. אולם לכאורה יש לענות על קושייתם שכל החילוק בין מי שעסוק בתפילה למי שלא עוסק בתפילה יכול להאמר רק לאחר שהגמ' חילקה בין שכר תפילה ושכר תפילה בזמנה, אולם מתחילה שהגמ' הבינה שיש דין אחד בשכר תפילה ודינו של רי"ח שווה לדינה של המשנה, היה למשנה לומר את הדין הזה בעצמה. וכן משמע מרש"י שכתב "במנחה - היינו אחר חצות", רואים ששאלת הגמ' היא מעצם זה שאפשר להתפלל אחר חצות תוך כדי שעסוק בתפילה אחרת, ואילו במשנה כתוב שעד חצות ותו לא.

2. וצ"ע בדברי המג"א, משום דדבריו מוסבים על הרמ"א שהביא בד"מ את דברי הב"י שזמן תפילת שחרית נגמר בחצות, ולא שזמן מנחה מתחיל אז. ואולי בא להשיב על קושיית הט"ז מכוליה יומא מצלי ואזיל, שבאמת מצד תפילת שחרית, או עיקר זמנה או תשלומיה, אפשר להתפלל כל היום, והסיבה שא"א להשלים שחרית מיד אחר חצות הוא מטעם שצריך להקדים חובה לתשלומין, ואת מנחה אסרו להתפלל עד חצות. וכן משמע מהפר"ח (סי' פט ס"א ד"ה ואם טעה), שמיישב כך מדוע הגמ' אומרת "כוליה יומא מצלי ואזיל". ועי"ל דבא המג"א לומר שאפילו לטעם הב"ח דלקמן א"א להתפלל תפילת שחרית אחרי חצות, מטעם שהגיע אז כבר זמן מנחה.

קושיית הלח"מ לתירוץ הב"י ויישובה

הלח"מ (שם) הקשה וז"ל: "דכיון דטעמא דרבנן דקאמ' עד ו' שעות לא נפקא להו אלא מפני שתמיד של שחר קרב עד ו' שעות, א"כ אנו דקיימא לן דתמיד של שחר אינו קרב אלא עד ד' שעות מנין לו לתת זמן עד חצות לרבי יהודה כלל", עכ"ל. וקושייתו מהברייתא (כו ע"ב): "מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות, ורבי יהודה אומר עד ארבע שעות שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד ארבע שעות", ע"כ. ועוד יש להוסיף על קושייתו מדברי הגמ' (כז ע"א): "אי רבי יהודה עד ארבע שעות נמי צפרא, אי רבנן עד חצות נמי צפרא", ע"כ, ורואים מכאן שנחלקו ר"י ורבנן עד מתי נקרא בוקר, אם עד חצות או רק עד ד' שעות.

וע"מ לתרץ את קושיית הלח"מ נקדים ונשאל שאלה נוספת. הרמב"ם בפיהמ"ש על עדותו של ר' יהודה בן בבא כותב וז"ל: "ואמרו בירושלמי (ברכות פ"ד ה"א) בימי מלכות יון היו משלשלין להן שתי קופות של זהב והיו מעלין להן שני כבשים, פעם אחת שלשלו להן שתי קופות של זהב והעלו להן שני גדיים, באותה שעה האיר הקב"ה עיניהם ומצאו שני טלאים מבוקרים בלשכת הטלאים, ועל אותה שעה העיד ר' יהודה בן בבא", עכ"ל. וכן כתב (הל' תמידין ומוספין פ"א ה"ב) וז"ל: "אימתי זמן שחיטתן, של בוקר שוחטין אותו קודם שתעלה החמה משיאיר פני כל המזרח, ופעם אחת דחקה שעה את הצבור בבית שני והקריבו תמיד של שחר בארבע שעות ביום", עכ"ל. אולם לכאורה הדבר לא מובן, אם עדותו של ריב"ב היתה שפעם אחת הקריבו תמיד של שחר בד' שעות מנין שא"א להקריב תמיד של שחר לאחר מכן.

וצ"ל שר"י היה מסופק עד מתי אפשר להקריב תמיד של שחר, ומינה עד מתי מותר להתפלל תפילת שחרית, ומעדותו של ריב"ב מוכח שעד שעה רביעית ועד בכלל אפשר להקריב תמיד של שחר, וממילא מותר גם להתפלל. אולם אין ראיה מעדותו שא"א להקריב לאחר מכן. ולכן אף שלעניין שכר תפילה בזמנה אומר ר"י שהוא עד שעה רביעית שאז ודאי אפשר להתפלל, אבל אם עבר או טעה והתפלל לאחר ד', כיון שאין ודאות שא"א להתפלל אז, נותנים לו שכר תפילה, אבל שכר תפילה בזמנה לא. וכן ראיתי לראשון לציון (כו ע"ב ד"ה שהרי תמיד) שהקשה ותירץ כן. ואין להקשות דבשלמא לאפשרות שלכתחילה אין להתפלל לאחר ד' שעות הדבר ניחא, שכיון שיש ספק אם ניתן להתפלל אז א"א להורות להתפלל ורק אם התפלל יצא מספק, אבל לאפשרות שלכתחילה מורים להתפלל אחר ד' שעות קשה, דכיצד אפשר להורות להתפלל בזמן שהוא ספק. דאף אם

נפרש כן יש לומר שר"י סובר ששכר תפילה בזמנה ניתן לתת רק בזמן שהוא ודאי זמן תמיד של שחר, אולם בכל הזמן עד חצות, אף שניתן להתפלל, שכר בתפילה בזמנה ליכא.

וכך צריך ליישב את מחלוקת ר"י וחכמים בדרשות הפס', שר"י הסתפק איך צריך לדרוש את הפס', האם בוקר זה שלוש שעות וכמו שהבינה הגמ' בתחילה, או שמא ארבע שעות ובוקר יתירה להקדים לו שעה, או שמא שש שעות, וכתב "בבוקר בבוקר" חלקהו לשני בקרים וכפי שפרשוהו רבנן, ומעדותו של ריב"ב הוכרע שלא כאפשרות הראשונה. אולם כיון שאין ראיה כאפשרות השלישית הכריע כאפשרות השניה, ועדיין צ"ע.

תירוצם של הב"ח והט"ז

הב"ח כתב ליישב את דברי הראשונים בדרך אחרת, שמה שאמרה הגמ' "כוליה יומא מצלי ואזיל" כוונתה אפילו במזיד, ובאמת כל היום אפשר להמשיך להתפלל. אלא שכאשר מגיע זמן תפילת המנחה יותר א"א להתפלל במזיד אלא דוקא בשוגג, ואם אחר עד אז במזיד, עליו נאמר "מעוות לא יוכל לתקון". וכדברים הללו כתב גם הט"ז. אולם צריך לבאר כיצד אפשר להתפלל תפילת שחרית אחר שעבר זמנה.

ונ"ל מדאמר ר' יוחנן (כא ע"א): "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו", משמע שכל היום קיים חיוב על האדם להתפלל, אלא שחכמים הגדירו זמן לשלוש תפילות ביום. אולם גם כאשר עבר זמן תפילה הפרטי, חיוב התפילה הכללי לא עבר ועדיין אפשר להתפלל. אכן, כאשר הגיע זמן התפילה הבאה חיוב התפילה הכללי עובר לחיוב התפילה השניה, וא"א יותר להתפלל את התפילה הראשונה. אכן, אם טעה ולא התפלל תקנו חכמים שיוכל להשלים את תפילתו בזמן התפילה שלאחריה. ולכן מי שלא התפלל שחרית עד ד' שעות, אף שזמן התפילה הפרטי עבר כבר, חיוב התפילה הכללי עדיין חל וניתן להתפלל אף שאחר במזיד. אולם כאשר הגיע זמן מנחה פקע חיוב התפילה הכללי מתפילת שחרית ועבר לתפילת מנחה, ולכן א"א להתפלל תפילת שחרית אלא בתורת תשלומין, ותורת תשלומין אינו אלא בשוגג³.

3. וכעין דברים אלו כתב בספר ברכת ראש (כו ע"א ד"ה מתניתין אות ב), ושם חילק בין קביעות חובת התפילה לתפילת רחמי, כאשר תפילת רחמי היא חיוב התפילה הכללי הנ"ל, וקביעות חובת התפילה היא חיוב התפילה הפרטי.

ג. ביאור לשונות הראשונים

ונראה שהראשונים שאמרו שאפשר להתפלל לאחר ד' שעות נחלקו בסברותיהם ככל סברות האחרונים הנ"ל. דהנה בראב"ן מפורש שכל דין תפילה לאחר ד' שעות הוא דוקא בשוגג ולא במזיד, ומשמע מדבריו שדין תפילה לאחר תפילת מנחה הוא אותו דין של תפילה לאחר ד' שעות, מהא דאמר וז"ל: "ואם טעה ולא התפלל שחרית, במנחה מתפלל שתיים אם לא נזכר עד המנחה, ומיהו אם נזכר קודם מתפלל", עכ"ל. ומשמע שאם טעה ולא התפלל שחרית ולא נזכר קודם תפילת מנחה מתפלל במנחה שתיים, והוא המשך של דין התפילה שלפני זמן מנחה, והוא כתירוצו הראשון של הב"י שתפילה לאחר ד' שעות דינה כתפילת תשלומין, ולכן אין להתפלל אחר ד' שעות אלא בשוגג ולא במזיד.

מהרמב"ם נראה לדייק כתירוצו השני של הב"י, משום שהרמב"ם (שם הל' ח-ט) אומר וז"ל: "כל מי שעבר עליו זמן תפלה ולא התפלל, במזיד אין לו תקנה ואינו משלם, בשוגג או שהיה אנוס או טרוד משלם אותה תפלה בזמן תפלה הסמוכה לה, ומקדים תפלה אחרונה ואחריה מתפלל את התשלומין. כיצד: טעה ולא התפלל שחרית עד שעבר חצי היום יתפלל מנחה שתיים, הראשונה תפלת מנחה והשניה תשלומי שחרית", עכ"ל. ומשמע מדברי הרמב"ם שמה שכתב "טעה ולא התפלל שחרית עד שעבר חצי היום" הוא פירוש של "עבר עליו זמן תפלה", אבל עד חצי היום הוא עדיין זמן תפילה, ולכן אפשר להתפלל שחרית עד חצי היום גם במזיד.

מהמאירי משמע כתירוצו של הב"ח, משום שכתב (כו ע"א ד"ה וכל שהתפלל) וז"ל: "אבל אם לא התפלל תפלה בזמנה, לאחר זמן התפלה מתפלל כל זמן שלא הגיע זמן התפלה הסמוכה לה", עכ"ל. וכ"כ עוד (ע"ב ד"ה טעה) וז"ל: "טעה ולא הגיע עדיין זמן תפלה הסמוכה לה אעפ"י שעבר זמן תפלה הראשונה וכו', אחר שלא הגיע זמן האחרת כמו שכתבנו", עכ"ל. ומשמע מדבריו שהסיבה שניתן להמשיך ולהתפלל היא משום שלא הגיע זמן התפילה האחרת, וכמו שכתב הב"ח. וכן משמע מהרי"א^ז, שכתב (הל' א) וז"ל: "ונראה בעיניי שאם לא התפלל תפלת השחר עד ארבע שעות מתפלל והולך עד חצות ויש לו שכר תפלה, אבל אין לו שכר תפלה בזמנה הואיל והתפלל אחר ד', כמבואר בקונטרס הראייות. עבר חצות ולא התפלל אינו מתפלל עוד תפלת השחר, שכבר הגיע זמן תפלת המנחה ואין לה תשלומין הואיל וביטלה במזיד", עכ"ל. וגם מדבריו משמע שסוף זמן תפילת שחרית נובע מתחילת זמן מנחה, וכדברי הב"ח.

אולם בדעת הר"ף והרא"ש יש להסתפק. אפשרות אחת לומר בדעתם היא שדוקא בטעה והתפלל לאחר ד' שעות יצא, אבל המאחר במזיד אינו יכול להתפלל, וכפירושו הראשון של הב"י. והנה, לפי האפשרות שהעליתי שיש הבדל בין הר"ף והרא"ש ובין הראב"ן, שלראב"ן מורים לכתחילה להתפלל לאחר ד' שעות אם טעה ולא התפלל עד אז, ואילו לדעת הר"ף והרא"ש דוקא אם טעה והתפלל נותנים לו שכר תפילה שלא בזמנה אבל לכתחילה מורים לו להמתין ולהתפלל עד לאחר מנחה ולהתפלל מנחה שתיים, יש לומר בטעם המחלוקת, דהר"ף והרא"ש גרסו בדברי רי"ח "טעה ולא התפלל שחרית יתפלל מנחה שתיים", ולפי גרסה זו צ"ל כמו שכתב הרשב"א (שם) שדוקא בזמן שעסוק בתפילה אפשר להתפלל תפילת תשלומין, אבל שלא בזמן תפילה לא. אכן הר"ף והרא"ש הבינו שרק לכתחילה תפילת מנחה קודמת לתשלומין, ולכן אם טעה והתפלל לאחר ד' שעות יהיבין ליה שכר תפילה שלא בזמנה. אולם מהראב"ן משמע שגרס בדברי רי"ח "טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים, שחרית מתפלל במנחה שתיים" וכפי שהיא הגרסה לפנינו, וכן משמע שגרס רש"י. ולפי זה דיוקו של הרשב"א לא מוכרח, משום שניתן לומר שרי"ח אומר שמי שטעה ולא התפלל שחרית מתפלל בזמן תפילת מנחה שתיים ולא דוקא כאשר הוא מתפלל מנחה, ולפי זה גם לכתחילה מורים להתפלל תפילת תשלומין גם לפני תפילת מנחה, מאחר שדין אחד להם.

אכן לפי זה לא מובן מה שכתבו "ואף על גב דליתא לדרבנן דאמרי עד חצות", דאי כדלעיל לא מובן מדוע הזכירו את דברי חכמים, היה להם לומר "והלכתא כר"י, ואעפ"כ היכא דטעי וצל"י וכו'. והב"י, כאשר באר בתירוץ הראשון שהר"ף והרא"ש מתירים להתפלל אחר ד' שעות משום תפילת תשלומין, כתב וז"ל: "לאו למימרא דמכח סברת רבנן ילפינן הכי, אלא הכי קאמרי אע"ג דליתא לדרבנן וא"כ הוה משמע למימר דאחר ד' שעות לא יתפלל כלל, ליתא, אלא מתפלל ושכר תפילה מיהא יהבו ליה, דלא גרע ממתפלל אחר שהגיע תפילת המנחה", עכ"ל. אולם אם אכן נסביר אותם כתירוץ השני של הב"י ניתן לומר שאכן מכח סברת רבנן ילפינן הכי, דהר"ף והרא"ש ס"ל כהרמב"ם שיש ספק מתי סוף זמן תמיד של שחר, ולכן אף שאין ראייה שאפשר להקריב את תמיד של שחר לאחר ד' שעות ולכן סוף זמן תפילה הוא בד' שעות, אם טעה והתפלל לאחר מכן יהבי

ליה שכר תפילה שלא בזמנה. וכן נראה שהבין הב"י בסוף דבריו, שמשמע מדבריו שהבין שאין מחלוקת בין הראשונים הללו⁴.

ד. סיכום הלכתי

אחר בשוגג או במזיד

השו"ע (סי' פט ס"א) כתב וז"ל: "ואם טעה או עבר והתפלל אחר ארבע שעות עד חצות, אף על פי שאין לו שכר כתפלה בזמנה, שכר תפלה מיהא איכא", עכ"ל. ומשמע מדבריו שפסק כתירוצו השני, שגם במזיד אפשר להתפלל אחר ד' שעות. אולם הפר"ח (שם ד"ה ואם טעה) פסק שדוקא בשוגג יכול להתפלל, אבל במזיד לא, וכפירוש הראשון שהתבאר לעיל בדעת הר"ף והרא"ש, שדין התפילה לאחר ד' שעות הוא סניף לתפילת התשלומין.

והמשנ"ב (סק"ו) פסק כשו"ע, שגם במזיד יכול להתפלל אף אחר ד' שעות, אלא שכתב "וטוב שיתפלל אז בתורת נדבה", משום שחשש לדברי הפר"ח שאין להתפלל לאחר ד' שעות במזיד.

תפילה לאחר חצות

השו"ע פסק בזה"ל: "ואם טעה או עבר והתפלל אחר ארבע שעות עד חצות", וכפי שהובא לעיל משמע מדבריו כפירושו השני בב"י, שדוקא עד חצות אפשר להתפלל ותו לא. וכ"כ הרמ"א וז"ל: "ואחר חצות אסור להתפלל תפלת שחרית", עכ"ל, וכפי שהובא בדר"מ משמע שסובר כב"י דאינו זמן תפילה כלל, לא של שחרית ולא של מנחה. והמג"א (סק"ה), הגר"א (ד"ה ואחר) והפר"ח (ד"ה לפי מ"ש) פסקו שאין להתפלל תפילת שחרית לאחר חצות מטעם אחר, שזמן תפילת מנחה מתחיל בחצות, וצריך להקדים אז תפילת מנחה לתפילת תשלומין. אבל הב"ח והט"ז פסקו שגם במזיד יכול להתפלל תפילת שחרית עד חצי שעה שביעית. ופסק המשנ"ב (סק"ז) כדברי הרמ"א והשו"ע שאין להתפלל אחר חצות, אולם אם התפלל אחר חצות יצא ואינו צריך להתפלל פעם שניה.

ורעק"א (על המג"א סק"ה) הביא בשם הצ"ח, דאי כדברי המג"א שזמן תפילת מנחה מתחיל מחצות לכתחילה, "יכול להתפלל אחר חצות ובדרך תנאי, אם הגיע זמן מנחה יהיה זה לשם תפלת מנחה, ואם לא יהיה זה לתפלת שחרית.

4. ויש להסתפק האם יודו לרמב"ם שגם באחר במזיד יכול להתפלל אחר ד' שעות, דלסברא זו מאי שנא, וצ"ע.

ואחר חצי שעה יתפלל שנית בתנאי, אם הא' למנחה זה לתשלום שחרית, ואם הא' שחרית יהיה זה למנחה, עכ"ל.

תפילה אחר ד' שעות - לכתחילה או בדיעבד

הנה מהב"י משמע שמי שלא התפלל עד ד' שעות יכול לכתחילה להתפלל אז, ואינו צריך להמתין עד זמן מנחה בשביל להתפלל בתורת תשלומין. דכתב הב"י בתירוץ הראשון: "אלא מתפלל ושכר תפילה מיהא יהבו ליה", ואח"כ כתב "דעד זמן המנחה הוא מתפלל והולך", ומשמע מדבריו שהוא לכתחילה, אף שדבריו מוסבים על דברי הר"ף שכתב "היכא דטעי וצלי". וכך משמע גם בכס"מ (שם ה"א), שכתב וז"ל: "וג"ל הטעם דכיון דקי"ל טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שתים ויוצא ידי חובת שחרית, כ"ש עד חצות דאכתי לא מטא זמן תפלת מנחה", עכ"ל, אף שגם הרמב"ם נקט לשון "ואם עבר או טעה והתפלל" וכו'. ולכן אף שכתב בשו"ע "ואם טעה או עבר והתפלל" וכו', צריך להבין בדבריו שלכתחילה יכול להתפלל. וכ"כ הב"ח וז"ל: "והכי נקטינן להתפלל אחר חצות לכתחלה עד שיגיע זמן מנחה גדולה", עכ"ל, וכ"ש לפני מנחה שניתן להתפלל לכתחילה. וכ"כ הפרישה (אות ב) וז"ל: "ואם עבר והתפלל אחר ד' שעות עד חצות אף על פי שאין לו שכר וכו'. ס"א ואם עבר ולא התפלל עד אחר ד' שעות יתפלל עד חצות וכו' ואין חילוק לדינא", עכ"ל, ורואים שגם הוא הבין שאף שנקט הטור לשון "אם עבר" כוונתו שאף לכתחילה יכול להתפלל. וכ"פ המשנ"ב (סק"ו).
אכן כפי שהתבאר, דעת הראשון לציון שרק בדיעבד אם התפלל תפילה לאחר ד' שעות יצא. וכ"כ בערך השלחן (סי' פט סק"ב) וז"ל: "משמע דוקא בדיעבד, אבל לכתחלה מתפלל מנחה ב' עדיף", עכ"ל. אולם נראה שיש לדחות את דיוקם, וכפי שכתבתי לעיל (ד"ה אכן כאשר נבוא).